

7. Способы защиты прав субъектов хозяйствования различаются не только по характеру, но и порядку их применения.

Некоторые из указанных способов защиты могут быть применены только судом (например, признание полностью или частично недействительными актов органов государственной власти и органов местного самоуправления, актов других субъектов, противоречащих законодательству, ущемляющих права и законные интересы субъекта хозяйствования или потребителей; признание недействительными хозяйственных сделок по основаниям, предусмотренным законом). Другие способы защиты могут быть применены как с помощью суда, так и самостоятельно субъектом хозяйствования (например, возмещение убытков, применение штрафных санкций). Оперативно-хозяйственные санкции применяются самостоятельно субъектом хозяйствования в одностороннем порядке. Административно-хозяйственные санкции применяются уполномоченными органами государственной власти или органами местного самоуправления [4, 61].

ЛІТЕРАТУРА

1. Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 12. – Ст.64.
2. Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 36. – Ст.164.
3. Науково-практичний коментар Господарського кодексу України /За заг. ред. В. К. Мамутова. – К.: Юрінком Інтер, 2004.
4. Хозяйственный кодекс Украины. Комментарий / Под ред. Н.А.Саниахметовой. – Харьков: Одиссей, 2004.

УДК 347.42(477)

Г.В. Пучкова

ХАРАКТЕРИСТИКА ЗОБОВ'ЯЗАНЬ У ЗВ'ЯЗКУ З НАБУТТЯМ, ЗБЕРЕЖЕННЯМ МАЙНА БЕЗ ДОСТАТНЬОЇ ПРАВОВОЇ ПІДСТАВИ ЗА ЧИННИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

Сучасні зміни в регулюванні у вітчизняному цивільному законодавстві відображають загальну тенденцію посилення захисту прав приватної особи, яка має місце у останні десятиліття.

У цьому контексті є актуальним також дослідження відносин, які виникають внаслідок набуття або збереження майна без достатньої правової підстави, котрі за їх сутністю нерідко розглядають як охоронні зобов'язання, котрі можуть застосовуватися субсидіарно у багатьох випадках, коли іншим чином відшкодувати шкоду потерпілому неможливо.

Наукова розробка відповідної проблематики, пов'язаної з визначенням наслідків набуття або збереження майна без достатньої правової підстави у радянській юридичній літературі певний час велась досить активно (праці С.Н. Ландкофа, В.О. Рясенцева, В.І. Чернишова, Ю.Х. Калмикова, В.О. Тархова

О.А. Шамшова, Ю.К. Толстого, Н.О. Руденченко, О.С. Йоффе та ін.). Після тривалої перерви до вивчення відповідної проблематики звернулися і вітчизняні науковці, поміж досліджень котрих, передусім, слід згадати праці І.Є. Берестової, виконані протягом останніх років.

Проте значна кількість питань у цій галузі все ще залишається недослідженою взагалі або дослідженою недостатньо. За Цивільним кодексом України (ст. 1212) особа, яка набула майно або зберегла його у себе за рахунок іншої особи (потерпілого) без достатньої правової підстави (безпідставно набуте майно), зобов'язана повернути потерпілому це майно. Особа зобов'язана повернути майно і тоді, коли підстава, на якій воно було набуте, згодом відпала.

Ці положення застосовуються незалежно від того, чи безпідставне набуття або збереження майна було результатом поведінки набувача майна, потерпілого, інших осіб чи наслідком події. Вони застосовуються також до вимог про: повернення виконаного за недійсним правочином; витребування майна власником із чужого незаконного володіння; повернення виконаного однією із сторін у зобов'язанні; відшкодування шкоди особою, яка незаконно набула майно або зберегла його у себе за рахунок іншої особи.

Аналізована норма передбачає можливість виникнення недоговірних зобов'язань (котрі іноді називають «кондиційними зобов'язаннями») двох різновидів: а) внаслідок безпідставного набуття майна за рахунок іншої особи; б) внаслідок безпідставного збереження майна за рахунок іншої особи (потерпілого).

Умовами виникнення даних зобов'язань є: набуття (збереження майна, яке мало бути витрачене) однією особою; відповідна втрата майна (або неотримання майна) іншою особою; відсутність достатньої правової підстави для цього (угоди сторін, вказівки закону тощо). При цьому до відсутності правової підстави ч.1 ст.1212 ЦК України прирівнює ситуацію, коли підстава, на якій воно було набуте, згодом відпала (наприклад, договір купівлі-продажу визнаний недійсним).

Суб'єктами таких зобов'язань можуть бути як фізичні, так і юридичні особи, а також суб'єкти публічного права відповідно до ст. 2 Цивільного кодексу. Кредитором є особа, за рахунок якої безпідставно збережене або набуте майно (потерпіла особа). Боржником є особа, яка безпідставно набула або зберегла майно.

Змістом даних зобов'язань є право кредитора (потерпілої особи) вимагати від боржника повернення безпідставно отриманого або збереженого майна і обов'язок боржника виконати цю вимогу й повернути безпідставно одержане майно.

Варто звернути увагу на те, що положення глави 83 застосовуються незалежно від того, чи безпідставне набуття або збереження майна було результатом поведінки набувача майна (протиправне присвоєння чужого майна), самого потерпілого (наприклад, мешканець комунальної квартири помилково оплачує комунальні послуги за сусідів), інших осіб (помилкове повернення боргу не кредитору, а члену його сім'ї) чи наслідком події (внаслідок повені майно з подвір'я потерпілої особи вода переносить у двір сусіда) тощо. Звідси слідує й той висновок, що у тих випадках, коли безпідставне набуття або збереження майна було результатом поведінки набувача майна, провина останнього правового значення

не має. Цим кондиційні зобов'язання відрізняють від зобов'язань, що виникають внаслідок завдання шкоди, які передбачені главою 82 ЦК України.

ЦК України передбачає також низку конкретних випадків застосування положень глави 83, вказуючи, що норми останньої застосовуються до вимог про: повернення виконаного за недійсним правочином; витребування майна власником із чужого незаконного володіння; повернення виконаного однією із сторін у зобов'язанні; відшкодування шкоди особою, яка незаконно набула майно або зберегла його у себе за рахунок іншої особи.

Як зазначалося вище, змістом даних зобов'язань є право потерпілої особи (кредитора) вимагати від набувача майна (боржника) повернення безпідставно отриманого або збереженого майна і відповідний обов'язок боржника виконати цю вимогу й повернути безпідставно одержане майно. Загальним правилом є повернення набувачем потерпілій особі безпідставно набутого майна в натурі.

У разі неможливості повернути в натурі потерпілій особі безпідставно набуте майно боржник має відшкодувати вартість цього майна. При цьому вартість набутого майна визначається на момент розгляду судом справи про повернення майна. Варто звернути увагу на те, що вказана норма більш вдало вирішує це питання, ніж ст. 469 ЦК УРСР 1963 р., котра передбачала, що вартість безпідставно набутого майна має визначатися на момент його придбання. Таке вирішення цього питання є більш справедливим, оскільки більш повно захищає інтереси потерпілої особи. Адже в умовах навіть невеликої інфляції зростання проміжку часу, який проходить від порушення права до його захисту, тягне відповідні зниження вартості майна, а відтак - порушення прав потерпілої особи. З цих позицій визначення вартості набутого майна на момент розгляду судом справи про повернення майна є оптимальним рішенням, оскільки саме суд має повно і всебічно оцінити шкоду, що її зазнала потерпіла особа.

Крім цього, особа, яка набула майно або зберегла його у себе без достатньої правової підстави, зобов'язана відшкодувати всі доходи, які вона одержала або могла одержати від цього майна з часу, коли ця особа дізналася або могла дізнатися про володіння цим майном без достатньої правової підстави. З цього часу вона відповідає також за допущене нею погіршення майна.

Особа, яка набула майно або зберегла його у себе без достатньої правової підстави, має право вимагати відшкодування зроблених нею необхідних витрат на майно від часу, з якого вона зобов'язана повернути доходи.

У разі безпідставного одержання чи збереження грошей нараховуються проценти за користування ними [3, 986].

Аналізуючи ці положення, слід звернути увагу на такі обставини.

По-перше, якщо боржник зобов'язаний відшкодувати повністю всі доходи, які він одержав або міг одержати від безпідставно набутого майна, то зустрічне відшкодування можливе лише у межах зроблених боржником необхідних витрат на це майно.

По-друге, боржник не лише має повернути отримані від безпідставно набутого майна доходи, але й відповідає також за допущене ним погіршення майна. При

цьому коментована норма не ставить покладення обов'язку відшкодувати погіршення майна у залежність від провини боржника. Отже, останній несе відповідальність перед потерпілою особою незалежно від наявності або відсутності його вини.

Крім того, варто звернути увагу на момент, з якого провадиться стягнення доходів від безпідставно набутого майна, настає відповідальність набувача за погіршення майна, виникає право відшкодування необхідних витрат на майно. Цей момент визначається часом, коли набувач майна дізнався або міг дізнатися про те, що володіє майном без достатньої правової підстави

Таке рішення ґрунтується на тому, що ст.ст. 1212 та 1214 ЦК України не надають вирішального значення наявності провини набувача майна: останній може бути винним у придбанні чужого майна, а може й не знати про те, що майно набуто ним безпідставно (наприклад, у випадках, коли підстава, на якій майно було набуто, згодом відпала).

Отже, існує декілька варіантів: набувач відразу знав, що майно ним набуто без підстав; набувач не знав, що майно набуто безпідставно, але дізнається про це з моменту повідомлення про це з боку потерпілої особи, подачі останньою позову тощо); набувач припускав, що мав підстави стати власником певного майна. Проте, коли таке припущення не підтверджується, він узнає про безпідставність набуття і його посилання на те, що до нього не було пред'явлено претензії, позову тощо, невиправдані - він не знав, але мав знати про відсутність правових підстав володіння майном.

Таким чином досягається мета стимулювання суб'єктів цивільного права до обачності, розважливості, сумлінності у випадках придбання майна з підстав, що здаються сумнівними.

Аналогічну мету переслідує правило, встановлене у ч. 2 ст. 1214 ЦК України, яка передбачає, що у випадку безпідставного одержання чи збереження грошей нараховуються проценти за користування ними. Слід зазначити, що ця стаття розмір процентів не визначає, а відсилає до ст. 536 ЦК України.

Однак і ст. 536 ЦК України розміру процентів за користування чужими грошовими коштами не вказує, зазначаючи, що він встановлюється договором законом або іншим актом цивільного законодавства. Оскільки кондиційні зобов'язання за своєю сутністю є недоговірними правовідносинами, то розмір процентів за користування безпідставно придбаними чужими грошовими коштами угодою сторін тут може встановлюватися лише у вигляді винятку.

Натомість, у випадку спору він визначається судом з використанням аналогії закону. Зокрема, може бути використана аналогія із законодавчими актами, які регулюють відносини позики, банківського кредитування тощо.

У ЦК України також встановлений перелік майна, яке, не зважаючи на відсутність підстав для його набуття, не підлягає поверненню особі, що його втратила.

Пункт 1 статті 1215 ЦК України містить досить об'ємний перелік конкретних видів такого "безповоротно втраченого" майна. Це – заробітна плата і платежі, що прирівнюються до неї, пенсії, допомоги, стипендії, відшкодування шкоди,

завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю, аліменти та інші грошові суми, надані фізичній особі як засіб до існування [3, 987].

Ця ж норма визначає умови, за яких перелічене вище майно не підлягає поверненню.

По-перше, виплата вказаних сум заробітної плати, пенсії, допомоги тощо має бути проведена фізичною або юридичною особою добровільно.

По-друге, необхідно, щоб така виплата не була наслідком рахункової помилки з боку фізичної або юридичної особи, яка виплатила ці суми набувачу.

По-третє, виплата таких сум має бути проведена за відсутності недобросовісності з боку набувача.

По-четверте, грошові суми, мають бути надані фізичній особі як засіб до існування. Тобто, суб'єктом даних відносин у цьому випадку може бути лише фізична особа – юридичних осіб правило, встановлене пунктом 1 ст. 1215 ЦК України не стосується взагалі.

Натомість, правило, встановлене п.2 аналізованої статті має універсальний характер, хоча і відсилає до інших норм цивільного законодавства. Вона передбачає, що не підлягає поверненню будь-яке інше (крім вказаного у п.1 ст. 1215 ЦК України) майно, якщо це встановлено законом. Наприклад, не підлягає поверненню майно, передане на виконання зобов'язання до настання строку виконання, не має права вимагати повернення виконаного особа, яка виконала зобов'язання після спливу позовної давності, навіть якщо вона у момент виконання не знала про сплив позовної давності.

У цивільному праві посідає особливе місце інститут зобов'язань що виникають внаслідок заподіяння шкоди. Обов'язок відшкодувати протиправно заподіяну шкоду є видом цивільно-правової відповідальності. Зміст цього обов'язку має майновий характер і полягає у відшкодуванні шкоди у натурі або еквівалентному відшкодуванні збитків у повному обсязі. Стягнуте з заподіювача майно передається потерпілому, таким чином поновлюється його порушена майнова сфера, а відтак усуваються наслідки правопорушення [1, 7].

Застосування термінів «заподіяння шкоди» та «безпідставне збагачення» як таких, що позначають різні види зобов'язань, зумовлено тим, що при задоволенні позовів у першому випадку інтереси потерпілої особи отримують захист завжди і у повному обсязі, і найчастіше — за рахунок особи, що завдала шкоди (незалежно від розміру та наявності майнової вигоди на її боці). У другому випадку завжди і у повному обсязі отримана вигода стягується з набувача і найчастіше — на користь особи, за рахунок майна якої ця вигода виникла (незалежно від розміру шкоди, понесеної цією особою) [4, 34].

Слід у контексті даного порівняння зупинитися також на особливостях доказування фактичного складу безпідставного збагачення та доказування завдання шкоди.

По-перше, у відповідності із ст. 440 ЦК УРСР 1963 р. (ст. 1166 ЦК України 2003 р.) позивач у позові з відшкодування шкоди не зобов'язаний доказувати вини заподіювача шкоди. Навпаки, заподіювач, з метою звільнення від відпові-

дальності має доказувати відсутність своєї вини. У позовах зі ст. 473 ЦК УРСР (ст. 1212 ЦК України) позивач також не повинен доказувати наявності або відсутності вини заподіювача. Таким чином, тут не можна говорити про переваги або недоліки того чи іншого позову [2, 443].

Якщо порівнювати об'єктивні сторони делікту та безпідставного збагачення, можна констатувати наступне.

У першому випадку об'єктивну сторону делікту утворюють: протиправність поведінки відповідача, шкода на боці позивача, причинний зв'язок між поведінкою відповідача і шкодою позивача. У другому випадку: шкода на боці позивача, набуття вигоди відповідачем, взаємозв'язок між шкодою, яка заподіяна позивачу та набуттям відповідача [4, 38].

Таким чином, однією з обов'язкових підстав деліктної відповідальності є причинний зв'язок між протиправною поведінкою і шкодою, який характеризується такими положеннями:

- причинний зв'язок існує там, де є тимчасова послідовність явищ. Причина завжди передує результату, а останній - це тільки та зміна в зовнішньому світі, яка створюється дією причин;

- причина з необхідністю породжує свій наслідок. Там, де зв'язок результату з дією, що йому передувала, випадковий, взагалі немає причинного зв'язку, а є проста послідовність подій;

- причина і наслідок мають значення відносно конкретного випадку;

- при виявленні причинно-наслідкових зв'язків у суспільних (в тому числі й правових) відносинах необхідно розрізняти суспільні та звичайні причини, тобто юридично значиму причину, якою завжди є поведінка людини, та звичайний зв'язок подій, пов'язаний з результатом. При постановці питання про відповідальність звичайна низка подій (обставин) в кожному конкретному випадку повинна вивчатися з точки зору того, яке місце в ній займає людина, а саме необхідно враховувати, насамперед, суспільні наслідки поведінки його учасників [3, 933].

Враховуючи те, що об'єктивну сторону складу делікту або безпідставного збагачення має доказувати позивач при обґрунтуванні своїх вимог, можна вважати, що наявність делікту позивачу довести легше, ніж безпідставне збагачення, оскільки об'єктивна сторона останнього є ускладненою у порівнянні з деліктом.

Однак при цьому слід враховувати такі дві обставини.

По-перше, якщо у делікті причинний зв'язок між поведінкою відповідача та шкодою, що виникла у позивача, має юридичне значення, то у безпідставному збагаченні зв'язок між чинником та його результатом, тобто безпідставним набуттям відповідача, не може бути юридично значимим. На перший погляд, це мало б полегшити позивачу доведення безпідставного набуття майна порівняно з доведенням делікту.

Але, якщо у делікті необхідно пов'язати факт шкоди позивача з фактом заподіяння її відповідачем, то у безпідставному набутті з тим, що відповідач щось

набув. Тут юридичне значення має зв'язок між набуттям відповідача і шкодою позивача. У зобов'язанні з безпідставного збагачення не можна не рахуватися з ситуацією, коли відповідач набуває, у позивача виникає шкода, але набуття відбувається не за рахунок майна позивача, а когось іншого; тут немає підстав для застосування статті, що нею регулюються зобов'язання з безпідставного набуття (збереження) майна. Тому потерпіла особа, подаючи позов, має легітимувати себе у якості позивача шляхом доведення того факту, що між набуттям відповідача та його шкодою існує взаємозв'язок. У деліктному зобов'язанні позивач зобов'язаний довести той факт, що шкода заподіяна діями відповідача.

Таким чином, і у цьому аспекті важко говорити про якісь переваги позивача за кондикційним позовом.

По-друге, у позові з безпідставного набуття (збереження) майна, на відміну від деліктного позову, юридичного значення набуває факт майнової вигоди на боці відповідача. Процес доведення наявності такої вигоди виглядає таким чином: позивач при обґрунтуванні своїх вимог може (і повинен) посилатися лише на те, яку вигоду міг або мав отримати відповідач, тому що розміру дійсно отриманої вигоди позивач знати не може. Але обсяг стягнення за даним зобов'язанням визначається в залежності від реального набуття відповідача, а не від того, що він міг би отримати. Тому відповідач, з метою зменшення розміру вимог позивача, повинен посилатися на те, що дійсний розмір менше того, що він міг би отримати.

Таким чином, у доведенні об'єктивної сторони складу безпідставного набуття або збереження майна мають приймати участь як позивач, так і відповідач.

ЛІТЕРАТУРА

1. Нор В.Т. Имущественная ответственность за неправильные действия должностных лиц. - Львов: Вища школа, Издательство при Львовском государственном университете, 1974.
2. Тархов В.А. Ответственность по советскому гражданскому праву. - Саратов: Издательство Саратовского ун-та, 1973.
3. Цивільний кодекс України: Коментар / За заг. ред. Є. О. Харитоновна, О. М. Калітенко. - Одеса: Юридична література, 2003.
4. Шамшов А.А. Обязательства из неосновательного приобретения или сбережения имущества: Учебное пособие.- Саратов: Издательство Саратовского ун-та, 1975.

УДК 347.22-053.6

С.Я. Ременяк

МАЛОЛІТНІ І НЕПОВНОЛІТНІ ЯК УЧАСНИКИ МАЙНОВИХ ВІДНОСИН

Упродовж свого життя особа набуває низку майнових і немайнових прав, цінність яких полягає в їх здійсненні. А здійснення суб'єктивних цивільних прав – це процес реалізації уповноваженою особою всіх повноважень, що належать